

INSON VA HAYVON O'RTASIDAGI TAFOVUT

O'zbekiston milliy universiteti jizzax filiali
chet tili kafedrası

Ro'zabonu Abduqayumova

Annotatsiya: Odamlarni boshqa hayvonlardan nima ajratib turadi? Bu savol uzoq vaqtdan beri olimlarni, faylasuflarni va keng aholini hayratda qoldirgan. Hayvonlar fiziologiya va xulq-atvor jihatidan biz bilan ko'p o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, inson va hayvon psixikasi o'rtasida sezilarli farqlar mavjud.

Kalit so'zlar: Til, fiziologiya, axloq, altruistik, fikr.

Asosiy farqlardan biri bu mavhum fikrlash va mulohaza yuritish qobiliyatimizdir. Odamlar juda rivojlangan prefrontal korteksga ega, bu bizga kelajakni kontseptsiyalash va rejalashtirish imkonini beradi. Biz hali sodir bo'lmagan stsenariylarni tasavvur qilishimiz va atrofimizdagi dunyoning aqliy modellarini yaratishimiz mumkin. Ushbu kognitiv funktsiya bizning innovatsiyalarni amalga oshirish, muammolarni hal qilish va instinktdan tashqariga chiqadigan qarorlarni qabul qilish qobiliyatimizni boshqaradi. Ko'pgina hayvonlar juda aqlli va murakkab muammolarni hal qila olsalar-da, ularning fikrlash qobiliyati cheklangan. Masalan, qarg'a oziq-ovqatga kirish uchun asboblardan foydalanishi mumkin, ammo u sabab va oqibat tushunchasini tushunmasligi mumkin va kelajakka uzoq muddatli omon qolishni rejalashtira olmaydi.

Inson psixikasining yana bir o'ziga xos xususiyati bu bizning o'zimizni anglash va introspektsiya qobiliyatimizdir. Odamlar bizning fikrlarimiz, his-tuyg'ularimiz va harakatlarimiz haqida fikr yuritish va ularning bizning shaxsiyatimiz va qadriyatlarimiz bilan qanday bog'liqligini tushunish qobiliyatiga ega. O'z-o'zini anglashning bu darajasi bizga falsafiy fikrlash bilan shug'ullanish va ekzistensial savollarni o'rganish imkonini beradi. Shunga qaramay, hayvonlar o'z-o'zini anglash darajasiga ega bo'lsa-da, bu odamlar bilan bir xil darajada emas. It o'zini oynada tanib olishi mumkin, lekin u introspektsiya bilan shug'ullana olmaydi yoki o'z mavjudligining ma'nosi haqida o'ylay olmaydi.

Til qobiliyati odamlar va boshqa hayvonlar o'rtasidagi yana bir muhim farqdir. Inson tili juda murakkab va nozik bo'lib, bizga keng ko'lamli g'oyalar va his-tuyg'ularni etkazish imkonini beradi. Til bizning ijtimoiy o'zaro munosabatlarimizda hal qiluvchi rol o'ynaydi va bizga bilim va madaniyatni avlodlarga etkazish imkonini beradi. Ko'pgina hayvonlar qandaydir aloqa shakliga ega bo'lsa-da, ularning biz kabi tildan foydalanish qobiliyati cheklangan. Masalan, shimpanzalar odamlar bilan muloqot qilish uchun imo-ishora tilining cheklangan shaklidan foydalanishlari mumkin, ammo ular inson tillari kabi grammatik murakkablik va sintaksis darajasiga ega emaslar. Albatta, odamlar va hayvonlar o'rtasidagi bu farqlar mutlaq emas. Hayvonot dunyosida kognitiv qobiliyat va xatti-harakatlarning keng doirasi mavjud va ba'zi bir hayvonlar mavjud bo'lib, ular ajoyib fikrlash, o'z-o'zini anglash va muloqot qobiliyatlarini namoyish etadi. Biroq, inson psixikasi bizni boshqa turlardan ajratib turadigan bu xususiyatlarning noyob kombinatsiyasini ifodalaydi. Inson va hayvonlar psixikasi o'rtasidagi tafovutlarni tushunish nafaqat qiziqarli o'rganish mavzusi, balki hayvonlarga qanday munosabatda bo'lishimiz va tabiat olamidagi o'rnimizga qanday qarashimiz uchun ham muhim ahamiyatga ega. Odamlar uzoq vaqtdan beri hayvonot olamining qolgan qismiga bo'lgan munosabatlarimiz haqidagi savollar bilan kurashishgan va bizning noyob kognitiv qobiliyatlarimiz axloqiy va axloqiy asoslarimizni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina dinlarning asosiy e'tiqodlaridan biri shundaki, odamlar hayvonlardan tubdan farq qiladi. Ushbu e'tiqod ko'pincha odamlarda hayvonlar bo'lmagan ruh yoki yuqori ongga ega degan fikrga asoslanadi. Biroq, vaziyatning haqiqati bu sodda ko'rinishga qaraganda ancha murakkab.

Ilmiy nuqtai nazardan, odamlar va hayvonlar o'rtasida aniq chegara yo'q. Biz boshqa turlar, jumladan, kognitiv va hissiy jarayonlarimiz bilan ko'p o'xshashliklarni baham ko'ramiz. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, hayvonlar murakkab ijtimoiy hayotga ega, og'riq va zavqni boshdan kechirish qobiliyatiga ega va altruistik xatti-harakatlarni namoyish etadi. Biroq, diniy e'tiqodlar ko'pincha odamlar hayvonlardan ustun degan fikrni abadiylashtiradi va ko'plab diniy matnlarda bu jonzotlar odamlar foydalanadigan narsalardan kamroq tasvirlangan. Masalan, Muqaddas kitobda

hayvonlar odamlar foydalanishi va boshqarishi uchun yaratilganligi nazarda tutilgan bo'lsa, Islom ta'limotlarida ko'pincha odam bo'lmagan mavjudotlar past mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Diniy talqinda inson va hayvon psixikasi o'rtasidagi bu nomuvofiqlik zararli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ko'p odamlar hayvonlarga nisbatan shafqatsizlikni oqlash uchun diniy matnlardan foydalanadilar, ular bizning hamkasblarimizga bo'lgan hurmat va e'tiborga loyiq emasligini ta'kidlaydilar. Bunday munosabat bizning shaxsiy hayotimizda ham, fabrikada dehqonchilik va hayvonlarni sinash kabi keng miqyosda hayvonlarga yomon munosabatda bo'lishiga olib kelishi mumkin. Biroq, hayvonlarning qadr-qimmatini o'z-o'zidan tan oladigan va ularga rahm-shafqat va hurmat bilan munosabatda bo'lishimiz kerak deb hisoblaydigan odamlar ham ko'p. Ba'zi diniy urf-odatlar hatto odamlarning tabiiy dunyo va uning aholisi uchun g'amxo'rlik qilish mas'uliyati borligini o'rgatadi.

Oxir oqibat, odamlar va hayvonlar o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, bu munosabatlarga qanday yondashishni har bir inson o'zi hal qiladi. Hayvonlarni o'z maqsadlarimiz uchun foydalanish uchun bo'ysunuvchi mavjudot sifatida ko'rishdan ko'ra, biz ularning o'ziga xos qadr-qimmatini tan olishga va ularga munosib mehr va hurmat bilan munosabatda bo'lishga intilishimiz kerak.

Olimlar inson va hayvonlar psixikasining nozik tomonlarini tushunishga harakat qilgan ekan, soha mutaxassislarining fikrlari o'rtasida nomuvofiqlik paydo bo'ldi. Ba'zilar odamlarning xulq-atvori va kognitiv qobiliyatlari jihatidan hayvonlardan tubdan farq qiladi, deb hisoblasa, boshqalari bu ikkisi o'rtasida unchalik katta farq yo'qligini ta'kidlaydilar. Ushbu munozaraga yordam beradigan asosiy omillardan biri ong tushunchasidir. Ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, odamlarning ongi hayvonlarga qaraganda yuqori, bu ularga mavhum fikrlash, kelajakni rejalashtirish va bir qator his-tuyg'ularni boshdan kechirish imkonini beradi. Boshqa tomondan, ular hayvonlarni faqat instinkt bilan boshqaradi va introspektsiya qobiliyatiga ega emas deb taxmin qilishadi.

Boshqa tomondan, boshqa olimlarning fikricha, hayvonlar ham o'z atrofini idrok etish va talqin qilish imkonini beruvchi ong darajasiga ega. Ular hayvonlar his-tuyg'ularni boshdan kechirishga, munosabatlarni shakllantirishga va odamlarnikiga

umuman o'xshamaydigan o'z-o'zini anglash darajasini namoyish etishga qodir deb taxmin qilishadi.

Munozara axloq sohasiga ham taalluqlidir, olimlar hayvonlarning odamlarga o'xshash axloq kodeksiga ega ekanligi to'g'risida kelishmaydilar. Ba'zilar hayvonlar axloqiy qadriyatlar mavjudligini ko'rsatadigan altruistik, rahmdil va hamdard sifatida qaralishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarni namoyon etishini taklif qilishadi. Boshqalar bunday xatti-harakatlar shunchaki evolyutsion moslashuvlar mahsulidir va axloqiy kodeksni ko'rsatishi shart emas, deb ta'kidlaydilar.

Umuman olganda, inson va hayvonlar psixikasi bo'yicha mutaxassislarining fikrlari o'rtasidagi tafovut bunday murakkab va ko'p qirrali sohani o'rganish bilan bog'liq muammolarni ta'kidlaydi. Inson va hayvonlarning xulq-atvori asosidagi psixologik jarayonlarni tushunishda yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, ikkalasining o'xshashliklari va farqlari haqida ko'p narsalarni aniqlash kerak. Ehtimol, kelajakdagi tadqiqotlar ushbu muhim mavzuga ko'proq oydinlik kiritib, inson va hayvonlar psixikasining murakkabliklarini ochib berishga yordam beradi.

Bu borada turli olimlar tomonidan olib borilgan ko'plab tadqiqotlar mavjud. Jaak Panksepp-odamlarda ham, hayvonlarda ham miyaning hissiy tizimlarini o'rgangan estoniyalik-amerikalik nevrolog.

Frans de Vaal-primatlarning, ayniqsa shimpanze va bonobolarning xulq-atvori va hissiyotlarini o'rgangan gollandiyalik-amerikalik primatolog va etolog.

Temple Grandin-chorvachilikning hissiy va kognitiv holatlarini tushunishga e'tibor qaratadigan va tadqiqotlari go'sht sanoatida hayvonlarning farovonligini yaxshilashga hissa qo'shgan amerikalik hayvonlarning xulq-atvori.

Gordon Gallup-hayvonlarning o'zini o'zi anglashi va ong evolyutsiyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan amerikalik psixolog.

Mark Bekoff-turli xil hayvon turlarining kognitiv va hissiy imkoniyatlarini o'rgangan va hayvonlarning farovonligi va saqlanishini targ'ib qilgan amerikalik etolog.

Doktor Jeyn Gudoll u shimpanzening ijtimoiy xulq-atvori va muloqoti bo'yicha yangi tadqiqotlar olib borgan taniqli primatolog.

Doktor Martin Seligman u Pensilvaniya universitetida psixolog bo'lib, u ijobiy psixologiyani, inson baxti va farovonligini ilmiy o'rganishni o'rgangan.

Frans de Vaal - " Biz hayvonlarning qanchalik aqlli ekanligini bilish uchun aqllimizmi?"

Barbara J. King - "Plastinkadagi shaxslar: biz yeyayotgan hayvonlarning hayoti va ongi"

Hal Herzog - "Ba'zi biz Sevgi, ba'zi biz nafrat, ba'zi biz eb: bu hayvonlar haqida to'g'ri o'ylash juda qiyin nima uchun"

Jonatan Balcombe - "Baliq nimani biladi: bizning suv osti Amakivachchalarimizning ichki hayoti"

Mark Bekoff - "Hayvonlarning hissiy hayoti: yetakchi olim hayvonlarning quvonchi, qayg'usi va hamdardligini va ular nima uchun muhimligini o'rganadi"

Ilmiy tadqiqotlar asosida inson va hayvon psixikasi o'rtasidagi farqlarga ba'zi misollar mavjud. Masalan tuyg'ular: odamlar sevgi, nafrat, g'azab, rashk, qo'rquv, rahm-shafqat, ayb, uyat, quvonch va qayg'u kabi keng ko'lamli his-tuyg'ularni boshdan kechirishadi. Boshqa tomondan, hayvonlar asosan omon qolish instinktlari tomonidan boshqariladigan cheklangan hissiy imkoniyatlarga ega. Misol uchun, itlar mehr va sadoqatni namoyon qiladi, Mushuklar qoniqish va bezovtalikni ifodalaydi, maymunlar esa hamdardlik va umidsizlikni namoyon qiladi. Biroq, odamlardan farqli o'laroq, hayvonlar pushaymonlik, uyat yoki hasad kabi murakkab hissiyotlarga ega emaslar.

O'z-o'zini anglash: odamlar introspektsiya, o'zini aks ettirish va o'zini o'zi anglashga qodir. Biz o'zimizni his qilamiz va boshqalarga va atrofimizdagi dunyoga nisbatan o'zimiz haqimizda o'ylashimiz mumkin. Hayvonlar o'z-o'zini anglashning bunday darajasiga ega emaslar va individual shaxs tushunchasiga ega emaslar. Biroq, delfinlar, fillar va maymunlar kabi ba'zi hayvon turlari cheklangan darajada o'z-o'zini anglashi kuzatilgan.

Til va aloqa: odamlar g'oyalari, his-tuyg'ular va e'tiqodlarni etkazish uchun murakkab tillarni ishlab chiqdilar. Bizning til qobiliyatimiz har qanday hayvon turidan ancha yuqori va biz nutqdan mavhum tushunchalar va g'oyalarni etkazish uchun

foydalanishimiz mumkin. Hayvonlar muloqot qilish uchun turli usullardan foydalanadilar, jumladan ovoz, tana tili, hid va teginish. Biroq, ularning muloqoti birinchi navbatda asosiy ehtiyoj va istaklarni ifoda etish bilan cheklanadi.

Ong: odamlarning ong darajasi hayvonlarga qaraganda yuqori ekanligiga ishonishadi. Biz murakkab fikrlash asosida fikr yuritish, ratsionalizatsiya qilish, rejalashtirish va qaror qabul qilish qobiliyatiga egamiz. Boshqa tomondan, hayvonlar birinchi navbatda instinktiv drayvlar orqali ishlaydi va odamlar kabi ong darajasiga ega emas.

Axloqiy fikrlash: odamlar murakkab axloqiy kodlar va tizimlarni ishlab chiqdilar, biz ularni xatti-harakatlarimiz va qarorlarimizni boshqarish uchun ishlatamiz. Biz axloqiy tamoyillar va qadriyatlar asosida nima to'g'ri va yomonni hukm qilish qobiliyatiga egamiz. Boshqa tomondan, hayvonlar axloqiy fikrlash uchun bilim qobiliyatiga ega emaslar va birinchi navbatda omon qolish instinktlari tomonidan boshqariladi.

Xulosa qilib aytganda, inson va hayvon psixikasi o'rtasida juda ko'p o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, sezilarli farqlar ham mavjud. Hayvonlar his-tuyg'ularni boshdan kechirishi va murakkab xatti-harakatlarni namoyon qilishi mumkin bo'lsa-da, odamlar o'z-o'zini anglash, introspektsiya va mavhum fikrlash qobiliyatiga ega. Inson tili, madaniyati va ijtimoiy tuzilmalari ham bizni hayvonlardan ajratib turadi, chunki biz ancha murakkab yo'llar bilan muloqot qilish va hamkorlik qilish imkoniyatiga egamiz. Bundan tashqari, odamlar ko'proq his-tuyg'ularga ega va sevgi va quvonchdan umidsizlik va tashvishgacha bo'lgan ko'plab ruhiy holatlarni boshdan kechirish qobiliyatiga ega. Hayvonlarning kognitiv va hissiy hayotini yaxshiroq tushunish va hurmat qilish, shu bilan birga inson tajribasining o'ziga xos xususiyatini tan olish uchun ushbu farqlarni tan olish muhimdir. Inson va hayvonlar psixikasi o'rtasidagi tafovut adabiyot odamlar va hayvonlarning xatti-harakatlari, hissiyotlari va kognitiv jarayonlarini tushunishimiz va o'rganishimizdagi farqlarga ishora qilishi mumkin. Masalan, inson psixologiyasi ko'pincha o'z-o'zini hisobot berish va sub'ektiv tajribalarni o'z ichiga oladi, hayvonlar psixologiyasi esa kuzatuv tadqiqotlari va eksperimental usullarga tayanadi. Inson va hayvonlarning xatti-

harakatlarini tushuntirish uchun ishlatiladigan nazariy asoslarda ham farqlar bo'lishi mumkin. Inson psixologiyasiga psixoanalitik, kognitiv va bixevioristik nazariyalar ta'sir qilishi mumkin, hayvonlar psixologiyasi esa etologiya yoki qiyosiy psixologiya tomonidan boshqarilishi mumkin. Ushbu nomuvofiqlik hayvonlarni tadqiq qilish natijalarini inson xulq-atvoriga qay darajada qo'llashimiz mumkinligi va insonga yo'naltirilgan istiqbollarni qo'llash orqali hayvonlarning xatti-harakatlarini chuqurroq tushunishimiz kerakmi- yo'qmi degan muhim savollarni tug'diradi.

ADABIYOTLAR

1. "Odamlar va hayvonlar orasidagi tushunchaviy farq" - Psychology Today

<https://www.psychologytoday.com/us/blog/animal-emotions/201310/the-cognitive-differences-between-humans-and-animals>

2. "Odamlar va hayvonlar psixologiyasi: O'xshashliklar va farqlar" - World of Psychology

<https://psychcentral.com/blog/the-psychology-of-humans-and-animals-similarities-and-differences/>

3. "Hayvonlar va odamlar orasidagi farq" - Mark Manson

<https://markmanson.net/the-difference-between-animals-and-humans>

4. "Insonlar va Hayvonlar zaxiraligi: Kim aqlliroq ekanligini bilib olamizmi?" - National Geographic

<https://www.nationalgeographic.com/news/2014/7/140724-animal-human-intelligence-thinking-difference-science/>

5. "Inson aqlining evolyutsiyasi: insonlar va hayvonlar orasidagi psixologik farqlar" - ScienceDirect

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131517301476>